

В статье анализируются метафоры каракалпакских народных сказок в лингвокультурном направлении. Роль метафор в каракалпакских народных сказках демонстрируется на примерах, что этот процесс уникален не только для каракалпаков, но и для многих народов мира.

The article analyzes the metaphors of the Karakalpak folk tales in the linguocultural analysis. The role of metaphors in the Karakalpak folk tales is demonstrated by examples that this process is unique not only for the Karakalpak people, but also for many peoples of the world.

УДК 811.512

КАРАКАЛПАК ТИЛИНИҢ АРҚА ДИАЛЕКТИНДЕ МАЛ ШАРҰАШЫЛЫҒЫНА БАЙЛАНЫСЛЫ ҚОЛЛАНЫЛАТУҒЫН КӘСІПЛИК СӨЗЛЕР

Б.Р.Құрбанбаева – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжигияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар. диалект, нутқ, касбий лексика, аффикс, хосила сўзлар, брилик сон, кўшма сўз, синоним, омоним, эскирган сўзлар, фонетик ўзгарувчанлик, лексик ўзгарувчанлик, диалектик метафора.

Ключевые слова: диалект, говор, профессиональная лексика, аффикс, производное слово, единственное число, составное слово, синоним, омоним, устаревшие слова, фонетическая изменчивость, лексическая изменчивость, диалектическая метафора.

Key words: dialect, speech, professional vocabulary, affix, derivative word, singular, compound word, synonym, homonym, obsolete words, phonetic variability, lexical variability, dialectical metaphor.

Қарақалпақ тилиниң лексикасында белгили бир кәсипке байланыслы, сол кәсипте ислеўши адамлардың лексикасына тән шекленип қолланылатуғын сөзлер бар. Бундай сөзлерди төмендегидей тематикалық топарларға бөлип қараўға болады. Дийқаншылық, шаруашылық, балықшылық, қурылыс ислерине, тоқымашылық тараўына, суў хожалығына байланыслы, өндирис хәм турмыстың хәр қыйлы тараўларына байланыслы кәсиплик сөзлер. Олардың бири мал шаруашылығына байланыслы қолланылатуғын кәсиплик сөзлер.

Мал шаруашылығына байланыслы қолланылатуғын сөзлерди улыўмахалықлық сыпаттағы кәсиплик сөзлер хәм диалектлик сыпаттағы кәсиплик сөзлер деп бөлиўге болады.

Қарақалпақ тилиниң арқа диалектинде мал шаруашылығына байланыслы улыўма халыққа түсиникли сөзлер менен бир қатарда, белгили бир аймақта шекленип қолланылатуғын, тек диалектке ғана тән болған кәсиплик сөзлер бар. Мақалада биз оларға жасалыўы, қурылысы, мәниси хәм қолланылыў өриси жағынан таллаў жасадық.

Арқа диалектте мал шаруашылығына байланыслы қолланылатуғын кәсиплик сөзлер қурылысы бойынша дара, дөренди хәм қоспа сөз түрінде ушырасады. Сондай-ақ диалекттеги кәсиплик сөзлер, синоним, омоним сыпатында, аўыспалы мәниде хәм фонетикалық, лексикалық вариантта қолланылады.

Төрт түлик малдың жас өзгешелигине, аўырыўына, жайлаўына байланыслы төмендегидей диалектте тән кәсиплик сөзлер бар: *қына* (Қараөзек)-испара, ушлы темир, *жона* (Қараөзек)-ер менен туратуғын зат, *ығар* (Шоманай, Нөкис район)-аттың ери, *палаң* (Қанлыкөл)-ешектиң жабыўы, *шалдығар* (Кегейли)-жазғы мал қора, *сыйдемет* (Қараөзек)-аттың ери артқа қарай кетпеў ушын байланатуғын зат, *қуйысқан* (Бозатаў)-аттың көкирегине тағылатуғын айылдың бир түри, *қуйысқан* (Қараөзек)-аттың ери алдына қарай еңтерилип кетпеў ушын байланатуғын зат, *қуйысқан* (Кегейли)-аттың ертурманы, *турмыш* (Шоманай)-мал байлауығын жер, *түйник* (Шоманай)-жер төленің төбесинен жақты түсиў ушын қойылған тесик, *тусақ* (Бозатаў, Шымбай)-қойдың урғашысы, *жабағы* (Нөкис район)-минилмеген асаў ат, *арғымақ* (Қанлыкөл)-ат, *қодық*-тайыншақ, тай, *гөжсек* (Қанлыкөл)-бузаў, (бул сөз өзбек тилиниң диалектлернде *өжсек* түрінде қолланылады), *тоқал* (Шымбай)-шақысы жоқ мал, *шаңлақ* (Бозатаў, Мойнак, Нөкис район)-мал, жанлықларды ийиретуғын жер, кеште жататуғын жери. *шаңлақ* (Нөкис район) сөзи жайлаў мәнисинде де қолланылады, *қарым* (Мойнак, Қараөзек) гүдилеп қойған пишенди мал жеп кетпеў ушын қораның сыртынан қарым қазып қойылады, *тайлақ* (Мойнак, Қанлыкөл)-түйениң баласы, *көшек* (Мойнак)-түйениң баласы.

Мысалы: Шаруа малларына от-шөп жыйналып қойылады хәм қыр дөгеригине *қарым* қазылады, бизде хәзир хәрем делинеди.

Т.Бегжановтың мийнетинде: «Төрт түлик малдың биреўине түйе киреди. Усы түйениң жасына қарай ата-лыўына байланыслы түйениң баласы он еки айға дейин бота, боталақ болады. Мойнақ сөйлесиминде *көшек* сөзи де қолланылады. *Көшек*-бул жас түйе, бота дегенди билдиреди. Он еки айдан кейин *тайлақ* болады»-делинген [1:86].

А.М. Щербак қазақ, қырғыз, түркмен, өзбек тиллеринде *тайлақ*, азербайжан тилинде *даўлаг* деп атала-туғынын айтып бул пикирди тастыйықлайды [2:107].

Сондай-ақ карақалпақ тилиндеги «түйе қартайса *көшегине* ереди» - деген мақалдың арқа диалектте «түйе қартайса *көшелегине* ереди» варианты бар.

Мал шаруашылығына байланыслы қолланылатуғын *қына* сөзи арқа диалектте бир неше мәниде жумсалады: 1) испара, ушлы темир; 2) той; 3) жүўериниң күйик ба-сы.

А.Пахратдинов өз мийнетинде *қына* сөзиниң келип шығыў себебин былай түсиндиреди: Егер биреў асығып баратырса, «өйтип асығып әкеңниң қына тойына баратырсаң ба? дейди. Биреў атын ямаса машинасын минбесе, «оны хәзир минбей әкеңниң қына тойына минесең бе? деген де гәп бар. Булар тилде жүдә өнимли қолланылады. Халық бул гәпти төмендегидей жағдайға байланыслы келип шыққан деседи :

Қына-испара деген сөз. Испара ушлы темир. Халық тилинде «хәмме сеннен қаша береді, қолыңда испараң бар ма?»-деген гәп бар. Демек, қына хешкимге жақпайды. Қына көбинесе көлікке байланыслы қолланылады. Мысалы: жүрмейтуғын ешекке қына бассаң (ушлы темирди ешектің ыйығына басып-басып алсаң) ешек аяқ-аяғына тиймей ушып кетеди.

Балалар әкесиниң екінши үйленіў тойын қына той деп атаған. Бала-шағалы адам хаялы турып екінши рет оның үстине және үйленсе, бурынғы хаял ушын да, оннан туўылған балалар ушын да жүдә қыйын болған. Бул той үйге қуаныш алып келмеген. Бул үйдеги улды, қызды, ананы қапа еткен. Әкениң бул иси шаңарақтағы адамлар ушын қынадай, испарадай қадалған. Ел ишинде «пәленше қына той берип атыр» деп қуанатуғын адам болмаған. Ол үйде биреў той ушын хызмет етсе ерси көринген. Соның ушын тилде «Әкеңниң қына тойына асығып баратырсаң ба?»-деген гәп қалған. Бул «ол тойдың гөринде қуанасаң ба?» дегенди аңлатқан. Себеби таза түскен хаял бурынғыға күндес болады. Олар бир-биреўин жек көреді. Соңғы таза түскен хаял бурынғы хаялдан туўған балаларды жек көреді. Шаңарақта енди күнде қырғын урыс болады. «Атыңды әкеңниң қына тойында шабасаң ба?» деген гәп «усындай шадлы ўақытларында минбей өмирдеги

қайғылы күнлерде минесең бе?» дегенди аңлатқан [3: 33-34].

Сондай-ақ арқа диалекттиң Мойнақ сөйлесимінде кәсіптік диалектизмдер фонетикалық вариантта қолланылады: *айры* (Мойнақ, Бозатау, Тахтакөпір)//*айыр* (Мойнақ, Тахтакөпір, Шымбай, Нөкіс район)-темир жаба. Хожели, Шымбай сөйлесимдерінде бұл сөздің өзбек тилинен өзлескен варианты қолланылады: *айыры*. Бұл сөз арқа диалекттиң сөйлесимдерінде омоним болып келеді. Ал арқа диалекттиң Қанлыкөл, Тахтакөпір сөйлесимдерінде қарақалпақ тилине рус тилинен өзлескен вилка сөзі *жаба* деп айтылады хәм бұл сөз аўыспалы мәниде қолланылып, диалектлік метафора болады. Диалектте мал шаруашылығына байланысly гөнерген диалектлік сөздер де ушырасады: *ыраққыш* (Мойнақ, Кегейли)-жылқының бұрынғы аты.

Арқа диалектте мал шаруашылығына байланысly қолланылатуғын кәсіптік сөздер дөренди сөз түрінде де ушырасады.

Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде -лық/-лик аффикси атлық, келбетлік, санлық, рәуиш хәм модал сөзлерге жалғанып атлық сөз жасайды. Арқа диалектте бұл аффикс арқалы диалектте тән кәсіптік сөздер жасалады: *алқымлық* (Қараөзек)-аттың алқымынан айланып туратуғын жиби, *ийеклик* (Қараөзек)-айлансоқты илдирип қоятуғын бөлегі.

Атауыш сөзлерден атлық жасауда өнимсиз қолланылатуғын -ек аффикси арқалы диалектте белгили бир кәсіп пенен шұғылланыушы адам мәнисин билдиретуғын атлықлар жасалады: *көнек* (Хожели)-ат бағар.

-ат аффикси арқалы атлықтан атлық жасалады: *сууат* (Бозатау)-қыста малларды, жылқыларды сууғаратуғын муздың ойылған жери.

-ше аффикси киширейтиу мәнисин береді: *ерше* (киши ер, Қараөзек).

Сондай-ақ фейил сөзлерден диалектте тән кәсіптік сөзлер жасалады:

-мақ/мек, -бак/-бек, -пак/-пек аффикслери фейилден атлық жасайды: *шыыйртпақ* (Нөкіс район)-малдың кулағына тағады.

-қы/-ки, -ғы/-ги аффикси фейил тийкарларынан хәр қыйлы мәнилердеги атлықларды жасайды: *шанышқы* (Хожели)-темир жаба. *Шанышқы* сөзі диалектте бир неше мәниде жумсалады: 1) шөпти жыйнайтуғын курал; 2) балық усайтуғын курал; 3) үй буйымы атама-сы-вилка. Олар диалектте өзара омоним диалектизм болады.

Диалектте тән -соқ аффикси фейилден атлық жасайды: *айлансоқ* (Бозатау, Қараөзек, Шоманай)-шыыйршық, мал-жанлықларды арқанлағанда оратылып қалмау ушын арналған темир. Бұл темир еки жиптиң ортасына тутастырылады. Сондай-ақ, Нөкіс халқының тилинде бұл сөз еки вариантта қолланылады: *айланба*//*айлансоқ*. Арқа диалекттиң айырым сөйлесимде-

ринде бұл сөздің ақырына -қы бууыны қосылып, *айлансоққы* түрінде де ушырасады.

Диалектте тән кәсіптік сөзлер қоспа сөз түрінде де келеді.

Атлық+атлық түрінде: *желин қап* (Шоманай)-ешкинің ылағы анасын емип қоймау ушын тигилетуғын қап, *қырман жаба* (Қанлыкөл)-темир жаба, *арбақ қайшы* (Қараөзек)-қой-ешкилердің жүнин қыратуғын қайшы, *тоқым терлик* (Қараөзек), мал жатақ (Шымбай)-малды үйиретуғын жер, *шаңлақ жер* (Бозатау)-пада жыйналатуғын жер, *дизгин жылау* (Қараөзек)-аттың қол менен услап туратуғын жери. Қарақалпақ тилинде бұл қоспа сөздің *жылау* компоненти қолланылмайды, тек *дизгин* делинеді.

Арқа диалекттиң Тахтакөпір сөйлесимінде қоспа сөз түріндеги кәсіптік диалектизмдер фонетикалық вариантта да ушырасады: *айыр жаба*//*айры жаба* (Тахтакөпір)-темир жаба. *Айыры шөке*//*айыр шөке* (Кегейли)-бул қададан соғылады ушы айыры қада жантақты гүділеу ушын пайдаланылады.

Ийелик сеплигиндеги атлық+тартымланған дөренди атлық: *аттың көзлиги* (Шымбай)-аттың басынан кийгизетуғын көзинің қапталын жауып туратуғын кийими.

Дөренди атлық+атлық түрінде: *илме зәңги*, *ойма зәңги* (Тахтакөпір)-зәңгинің бир түри.

Келбетлік+атлық түрінде: *үлкен шеге* (Шымбай, Кегейли)-малдың қазығы, *секеу мал* (Бозатау)-ауысық мал, *жабағы тай* (еки жасар тай), *усақ мал* (Кегейли)-жанлық. Мысалы: Үйдің алды тар. Қора да соғыуға келиспейді. *Усақ мал* сақлауды билип отырман-ау.

Диалектте қоспа сөзлердің курамындағы биринши сөздің бууындары қысқарып қолланылады: *пишик мал* (Кегейли)-пиштирилген мал.

Сондай-ақ бириккен сөз түрінде ушырасады: *асаубас* (Кегейли)-асау атқа салынуатуғын жип, *мал-шаңлақ* (Тахтакөпір)-малларды падаға жибериу ушын жыйналатуғын орын.

Синоним сыпатында: *науа* (Тахтакөпір), *ақыр* (Шоманай)-малға суу қуйып қоятуғын ыдыс, карита хәм фонетикалық вариантта қолланылады: *айрыл* (Шымбай)-аттың ерин байлайтуғын белбеу. Қарақалпақ тилиндеги айыл сөзинің екинши бууынына диалектте дауыссыз р сесі қосылып айтылады.

Жуумақлап айтқанда, кәсіптік сөзлер улыумахалықлық лексиканы байытыуда белгили орынды ийелейді. Ол сөзлик байлығымызды байытудың бирден-бир дереги. Бұл сөзлердің әдебий тилде айырымларының синоними бар, айырымларының синоними жоқ. Усындай кәсіптік сөзлерди жыйнап, хәр қыйлы сөзликлерге киргизип, көпшиликтің ийгилигине айландыруымыз керек. Сонда қарақалпақ тилинің сөзлик байлығы еле де толысып, байып бара береді.

Әдебиетлар

1. Бегжанов Т. Қарақалпақ тили диалектологиясының мәселелеринен. Қарақалпақ тилинің Мойнақ говоры лексикасы тийкарында. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1971.
2. Щербак А.М. Названия домашних и диких животных. Лексика тюрских языков. –Москва: 1961.
3. Пахратдинов А. Мәнили гәплер хәм халық әпсаналары. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1989.
4. Дәулетов А., Дәулетов М., Кудайбергенов М. Хәзирги қарақалпақ әдебий тили. Морфемика. Морфонология. Сөз жасалыу. Морфонология. –Нөкіс: «Билим» 2010.
5. Кайпназарова М.К. Қарақалпақ тили арқа диалекттиң кәсіптік лексикасы. Монография. –Нөкіс: «Билим», 2021.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ тили шимолйи диалектида чорвашиликка оид лексика хәзирги қарақалпақ адабий тили билан қиёсий үрганилди. Шевага хос сұзлар курилиши ва мазмуну буйича тахлил қилинди.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется употребление профессиональных слов в северном диалекте каракалпакского языка, связанных с животноводством, в сравнении с современным каракалпакским литературным языком. Профессиональные слова диалектического характера были проанализированы с точки зрения структуры и значения.

SUMMARY

The article analyzes the use of professional words in the northern dialect of the Karakalpak language related to the animal husbandry in comparison with the modern Karakalpak literary language. Professional words of dialectical character were analyzed in terms of structure and meaning.